

An aerial photograph of a Dutch polder landscape. A winding river flows through the center, surrounded by green fields and some brown, possibly drained, areas. In the foreground, a village with many houses and orange-tiled roofs is visible. The background shows more fields and a distant town.

Kiezen en Verbinden

The logo of the CDA (Christen Democratische Alliantie) party, featuring the letters 'CDA' in a stylized, bold font. The 'C' and 'D' are green, and the 'A' is blue. The logo is set against a white circular background.

CDA

Kiezen en Verbinden

*politieke visie vanuit het
radicale midden*

Voorwoord

Bij vaststellen rapport *Kiezen en Verbinden* – juli 2012

Na de presentatie van *Kiezen en Verbinden* op 21 januari is er volop gediscussieerd over de toekomstvisie voor Nederland. Veel afdelingen hebben bijeenkomsten georganiseerd, soms ook in regionaal verband, 120 in totaal, en hebben daarover aan ons bericht. Mensen hebben ook rechtstreeks naar ons gereageerd. Bij elkaar hebben ruim zesduizend leden deelgenomen aan de bespreking van *Kiezen en Verbinden*!

De grondtoon in de respons was er een van waardering voor het rapport, als de koers voor Nederland en voor het CDA. Algemeen leefde er ook een grote behoefte aan concretisering, aan invulling: wat betekent het rapport voor praktische politiek? Veel reacties gaven hiertoe voorstellen en suggesties. Aanvanke-lijk was het de bedoeling om het commentaar op ons rapport te behandelen op het partijcongres op 2 juni, bijvoorbeeld in de vorm van resoluties, als opmaat voor een volgend verkiezingsprogramma. Na de val van het kabinet in april is het partijcongres verplaatst naar 29/30 juni, en kwam het opmaken van een verkiezingsprogramma in een stroomversnelling. Daarom is besloten om de reacties op *Kiezen en Verbinden*, niet apart te behandelen op het partijcongres, maar direct door te geven aan de programcommissie als input voor het verkiezingsprogramma.

In het rapport zelf hebben wij dus geen wijzigingen aangebracht. Wel is een nieuwe bijlage toegevoegd met een aantal aanbevelingen, gehoord de reacties van de leden, voor verdere strategische visie-ontwikkeling in de komende jaren. Het gehele rapport is door het CDA-congres op 30 juni jl. vastgesteld.

Onder dankzegging aan u allen voor uw grote inzet om de behandeling van ons rapport organisatorisch en inhoudelijk te leiden en te begeleiden.

Aart Jan de Geus
voorzitter CDA Strategisch Beraad

Inhoudsopgave

1.	Samenvatting	11
2.	Ankerpunten	17
3.	De grootste uitdagingen	21
4.	Identiteit en pluriformiteit	25
5.	Via Europa in de wereld	29
6.	Duurzame dynamiek	31
7.	Kennis maakt het verschil	35
8.	Waardevolle gezondheid	39
9.	Maatwerk in solidariteit	43
10.	Degelijke financiën	45
11.	Slagvaardige overheid	49
12.	Werken aan verbinding: kiezen voor het radicale midden	53
 Bijlage:		
I	Samenstelling van het Strategisch Beraad	57
II	Naschrift bij <i>Kiezen en Verbinden</i>	59

1. Samenvatting

Nederland is een prachtig land: we leven in ongekenke welvaart en hebben in vergelijking met andere landen een lage werkloosheid. We leven steeds langer en we hebben al meer dan 66 jaar vrede. We hebben een eeuwenoude beschaving, gebouwd op joods-christelijke wortels. We leven in een rechtsstaat met in de grondwet verankerde grondrechten en een solide democratie. Nederland barst van het initiatief van burgers in hun eigen omgeving, vrijwilligers die omzien naar hun naasten, bedrijven die voorop lopen in duurzaamheid en innovatie.

Maar er zijn ook zorgen. Het geld is op, sterker nog, we dragen een enorme schuld. Als we er van uitgaan dat die rust op de schouders van een werkende bevolking van bijna 8 miljoen Nederlanders, dan staat iedere werknemer voor € 50.000 in het rood. Als we niks doen is dit over tien jaar € 65.000. We hebben als samenleving op te grote voet geleefd, en gaan een periode van dringende zuinigheid tegemoet. De wereld van vandaag verandert in een rap tempo. Met het wegvallen van traditionele verbanden en een toenemende vrijblijvendheid staat de solidariteit in de samenleving onder druk, tussen jong en oud, werkenden en niet-werkenden en hoog- en laagopgeleiden. De verharding in de samenleving leidt tot gevoelens van vervreemding en onveiligheid. Op wereldschaal zien we de opkomst van nieuwe economieën, een kolossaal milieuvraagstuk en een internetrevolutie die de samenleving drastisch veranderen. Al deze vragen vereisen onze aandacht. We zijn een antwoord verplicht aan onze kinderen.

Visie

In de visie van het CDA is ieder mens van waarde en komt ieder mens pas echt tot zijn recht in relatie tot anderen. Mensen zijn betrokken bij elkaar, de samenleving en de toekomst. Juist in een tijd dat de overheid een stap terug moet doen, kunnen creatieve oplossingen in de samenleving worden gevonden. Meer dan voorheen vraagt de toekomst van iedereen een *bewuste* en *betrokken bijdrage*.

Dat nieuwe *bewustzijn* is gericht op een duurzame toekomst, in de meest brede zin van het woord, voor alles wat waardevol is. Het gaat over een veilige en leefbare omgeving, over schone energie en het behoud van de natuur, maar evengoed over solide overheidsfinanciën en een duurzame economie. Het nieuwe bewustzijn gaat ook over respect en moraliteit, van burgers en bestuurders.

De nieuwe *betrokkenheid* gaat over solidariteit met anderen, over saamhorigheid met elkaar. Mensen nemen met elkaar initiatieven om problemen op te pakken. De overheid is dienstbaar en betrouwbaar en biedt ruimte aan de samenleving. In een betrokken samenleving vinden nieuwkomers en achterblijvers hun plek en weet iedereen – jong en oud – zich gekend en geborgen.

De *bijdrage* betreft de vraag aan iedereen om naar vermogen mee te doen in de samenleving. Niemand staat aan de kant. Bepalend is niet waar je vandaan komt, maar wie je bent en wat je doet. Een sterke samenleving maken we samen, in verantwoordelijkheid voor onszelf en elkaar.

Strategische Agenda

Het CDA schetst in hoofdstuk 3 acht uitdagingen voor Nederland die in de hoofdstukken 4 tot en met 11 worden uitgewerkt. De antwoorden zijn gefundeerd op de christendemocratische uitgangspunten, die in hoofdstuk 2 worden beschreven. Zo komt de strategische agenda voor Nederland in zicht:

1. Identiteit en pluriformiteit ~ Omdat mensen van elkaar verschillen is het belangrijk helder te maken en te houden wat ons bindt: de waarden en normen van de democratische rechtsstaat, maar ook onze culturele waarden als respect voor elkaar en tolerantie. Wij zijn een open land voor kenniswerkers en vluchtelingen. Daar waar problemen bestaan is participatie en niet polarisatie de oplossing. Niemand is ongeschikt om mee te doen en om naar vermogen een bijdrage te leveren. Voor wie echt niet kan is er het noodzakelijke vangnet maar wie niet wil moet rekenen op een harde aanpak. De samenleving werkt niet zonder wederzijds respect en vertrouwen.

2. Via Europa in de wereld ~ De versterking van Europa is nodig, op vele fronten, om de euro overeind te houden en onze succesvolle samenwerking verder uit te bouwen. Verbreding van Europa, een waardevol lange-termijnperspectief, is voorlopig niet aan de orde. In de wereld draagt Nederland bij aan internationaal recht, vrede, welvaart en welzijn. Daarbij ziet het CDA belangrijke rollen voor maatschappelijke organisaties (de zogenaamde NGO's) en het bedrijfsleven.

3. Duurzame dynamiek ~ Er moet volop ruimte komen voor het opwekken van duurzame energie, op (inter)nationaal niveau en op kleine schaal. We moeten ook ons energieverbruik verminderen, door beter te bouwen en schoner te rijden. Van een ouderwetse economie die grondstoffen en goederen verbruikt, moeten we omschakelen naar een circulaire economie waarin grondstoffen en materialen worden bewaard en hergebruikt. We kiezen voor vitale, duurzame steden en voor ruimte om met nieuwe initiatieven de krimp in plattelandsregio's op te vangen.

4. Kennis maakt het verschil ~ In de economie van morgen is kennis de sleutel tot succes. Toch dreigt er een kenniskloof dwars door de samenleving. Het CDA kiest ervoor om mensen uit te dagen en te ondersteunen om hun kennis en vakmanschap levenslang op peil te houden. Ouders en scholen moeten samen organiseren dat kinderen met een taalachterstand die kunnen inlopen voordat ze naar groep 1 van de basisschool gaan. Ouders en scholen overleggen ook hoe ouders werk en gezin kunnen combineren. De vrijheid om scholen te stichten wil het CDA verbreden tot niet-religieuze gronden. De leerplicht moet doorlopen tot een startkwalificatie is behaald. Opvoedingsondersteuning dient dicht bij huis en laagdrempelig te worden georganiseerd. Onderwijs en onderzoek op universiteiten en in het bedrijfsleven moeten hun internationaal vooraanstaande positie behouden dan wel verbeteren.

5. Waardevolle gezondheid ~ De vooruitgang in de medische sector betekent dat mensen vaker genezen van ziekten en dat mensen langer leven. De toename van het aantal ouderen en chronisch zieken vraagt om een verschuiving naar preventie en zelfredzaamheid: wat kunnen mensen zelf doen of zelf betalen? Hoe kunnen we hen daarin ondersteunen? Door wonen en zorg te scheiden en goed te kijken naar welke zorg door verzekeraars gedekt kan worden en welke voorzieningen door gemeenten worden aangeboden, kunnen we de noodzakelijke voorzieningen overeind houden voor hen die zijn aangewezen op langdurige (intensieve) zorg.

6. Maatwerk in solidariteit ~ Er komen steeds meer mensen met flexibele contracten en zelfstandigen zonder personeel. Traditionele sociale zekerheden werken hier niet, er moet ruimte zijn voor hen om onderlinge solidariteit te organiseren. Voor mensen met vaste banen wil het CDA dat sociale partners in

een gezamenlijke verantwoordelijkheid ontslagbescherming en werkloosheidsuitkeringen ombouwen tot instrumenten om nieuw werk te vinden: scholing in combinatie met loondoorbetaling. Mensen die langdurig aan de kant staan hebben recht op ondersteuning via een uitkering, maar worden ook uitgedaagd om naar vermogen te werken of bij te dragen. De sociale werkvoorziening gaat op in een brede regeling voor de onderkant van de arbeidsmarkt.

7. Degelijke financiën ~ Om jonge generaties te ontlasten streeft het CDA naar een structureel overschot op de overheidsbegroting. De financiële wereld moet ook op orde worden gebracht, met goed toezicht op banken, financiële instellingen en hun producten. De fiscale instrumenten in de woningmarkt moeten worden gericht op bezitsvorming en kansen voor jongeren om een huis te kopen of een betaalbare huurwoning te vinden. De hypotheekrenteaftrek in de huidige vorm dient het doel van bezitsvorming onvoldoende. Veranderingen zijn mogelijk, maar moeten schokvrij vorm krijgen om te voorkomen dat de woningmarkt instort en dat mensen met gewone inkomens met verhoogde lasten worden opgezadeld.

8. Slagvaardige overheid ~ In de afgelopen jaren zijn veel hervormingen in de verzorgingsstaat gericht op marktwerking, maar inmiddels is duidelijk dat dit niet altijd en overal een succesformule is. Tegelijk staat de overheid onder druk om meer te doen voor minder geld. Het CDA is de partij die gelooft in de vitaliteit van de samenleving volgens het Rijnlands model. Regeren begint bij de erkenning van maatschappelijk initiatief. De overheid kan de kwaliteit van de rechtsstaat borgen door minder regels te stellen en mensen te stimuleren en te ondersteunen. De overheid vertaalt waarden in normen en ziet er ook op toe dat die worden nageleefd. De overheid reguleert en controleert voor een veilige en duurzame samenleving.

Bewegingen

Om deze strategische agenda te realiseren zijn radicale veranderingen nodig. Het CDA wil vijf hervormingsbewegingen doorzetten die allen de strategische agenda raken:

- van vrijblijvend naar betrokken: betrokken op elkaar, de samenleving en de toekomst van de aarde;
- van grenzen naar ruimte: ruimte voor bouwen, ondernemen, kennismigranten en maatschappelijk initiatief;
- van nazorg naar voorzorg: voorzorg voor werkzekerheid, gezondheid en ouder worden;
- van polarisatie naar participatie: participatie in leren, werken, buurten en sporten;
- van verbruiken naar waarderen: waarderen van grondstoffen, energie, menselijk kapitaal en innovatie.

Voor de uitvoering van de strategische agenda kiest het CDA voor het radicale midden: heldere keuzes in beleid en de verbinding tussen oud en jong, geboren en nieuwe Nederlanders, stad en platteland, alsook de wereldschaal van de economie en de menselijke maat van de gemeenschap.

2. Ankerpunten

Na het ingrijpende verkiezingsverlies van het CDA in 1994 zette de partij een groep christendemocraten aan het werk met de opdracht na te denken over de CDA-koers voor de middellange termijn. Zij brachten in 1995 het gezaghebbende rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden' uit, waarin zij de opdracht van de christendemocratie kernachtig samenvatte: "In de christendemocratie gaat het om het zoeken van nieuwe wegen, op basis van bestendige waarden." Zestien jaar later is opnieuw een passend moment aangebroken om na te denken over de koers van de christendemocratie. De wereld is in die periode ingrijpend van karakter veranderd. Het CDA heeft de sterke overtuiging dat de vaste christendemocratische waarden richting blijven geven.

Daar is in de eerste plaats het besef dat het CDA als christendemocratische partij in de bijbel en de christelijk-sociale traditie blijvende bronnen voor zingeving, inspiratie en spiritualiteit heeft. Ook vandaag en morgen is die bron onverminderd actueel. In een moderne tijd van economische onzekerheid, technologische vernieuwing, snelle en soms wel wat vluchtige communicatie, leidt die ons naar eenvoudige maar kernachtige principes als naastenliefde en gerechtigheid. Ieder mens is kind van God. Dit principe is van grote betekenis. Het betekent dat ieder mens van waarde is. Ieder mens telt en is uniek. Daarnaast betekent het dat mensen relationele wezens zijn die tot hun recht komen in relatie met anderen. Mensen maken deel uit van een groter geheel dat meer is dan de som der delen. Dit uitgangspunt heeft invloed op onze stijl van politiek bedrijven: het CDA is niet van de polarisatie en het uitvergroten van verschillen. Juist gematigde opvattingen geven ruimte voor verschil. Bij veel (religieus) geïnspireerde mensen leeft het besef dat iedereen deel uitmaakt van de mensenfamilie. Het CDA wil een partij zijn voor alle mensen die zich hierin herkennen.

Voor het dagelijkse politieke handelen heeft de christendemocratie vier uitgangspunten: gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit, publieke gerechtigheid en rentmeesterschap. De commissie Nieuwe Woorden, Nieuwe Beelden heeft die klassieke uitgangspunten nieuwe herkenbaarheid gegeven door ze inspirerend te hertalen in vier 'actieve intenties' voor de partij. Gespreide verantwoordelijkheid staat in de hertaling voor de notie dat politiek voor het CDA begint met de erkenning van het maatschappelijk initiatief. Daarbij is vertrouwen het onderliggende kernbegrip: als mensen en hun verbanden elkaar vertrouwen, gaan zij zich betrokken voelen bij en verantwoordelijkheid nemen voor hun leef-

omgeving. Solidariteit vereist betrokken burgers om de onderlinge verbondenheid te versterken. Wie geraakt is door het lot van de ander, kan niet anders dan in beweging komen. Publieke gerechtigheid vindt zijn waarborg in de rechtsstaat als onmisbare voorwaarde voor de bescherming van de menselijke waardigheid. Publieke gerechtigheid houdt ook in dat grondrechten en democratische rechtsstaat de grondslag zijn voor christendemocratische politiek. Een strenge en betrouwbare overheid die grenzen stelt en onrecht bestrijdt, is nodig om ruimte te scheppen voor al het goede dat mensen in de samenleving tot stand kunnen brengen. Rentmeesterschap is tenslotte hertaald als de zorg voor natuur en cultuur. We hebben deze geërfd van onze (voor)ouders en te leen van de generaties die na ons komen. Creativiteit en innovatie zijn nodig om iets achter te laten dat beter en rijker is dan we ontvingen. Daarnaast is rentmeesterschap ook goed en verantwoord omgaan met de publieke middelen en overheidsfinanciën.

Waarden alleen zijn niet genoeg. Het gaat om waarden én normen. Normen zijn de regels die van de waarden zijn afgeleid. Normen op hun beurt zorgen ervoor dat waarden kunnen worden nageleefd. Zonder normen zijn waarden weerloos. Het CDA komt voortdurend op voor het handhaven van normen. Daarom is het CDA dé partij van waarden en normen, en de partij van respect.

Het fundament van vaste waarden biedt het CDA niet alleen de positie om ergens 'voor' te zijn, maar juist ook om 'tegen' te zijn. Een herkenbare politieke partij heeft het vermogen zich kwaad te maken, verontwaardigd te zijn over maatschappelijke misstanden. Het CDA ziet veel positieve ontwikkelingen en initiatieven, zoals de grote onderlinge betrokkenheid van mensen, innovaties van onderop die leiden tot meer duurzaamheid en gemeenschapszin. Daar staan ook neigingen tegenover die het CDA afkeurt, zoals de zucht naar het snelle geld, de gemakkelijke keuze voor gemak en genot, onverschilligheid en platheid, ophitsing en het zaaien van verdeeldheid. Het CDA wil niet alleen werken aan een samenleving die zich laat leiden door herkenbare waarden en normen, maar ook krachtig stelling nemen tegen maatschappelijke krachten die indruisen tegen die waarden en normen.

De samenleving biedt ons zekerheid én daagt ons uit. Die zekerheid komt voort uit de veiligheid die sociale verbanden mensen bieden. Wat ook zekerheid biedt zijn duidelijke spelregels binnen die verbanden: respectvolle omgang met

elkaar, betrokken op elkaar en sociaal voor elkaar. Vanuit die veilige zekerheid als startpunt worden mensen uitgedaagd om te ondernemen, te zorgen of besturen. Op ieder mens wordt een appèl gedaan om naar vermogen bij te dragen aan de verbanden en daarmee aan de samenleving.

Het CDA meent dat sociale verbanden een cruciale functie vervullen in een samenleving, in het bijzonder de duurzame en kleinschalige verbanden waar mensen onder één dak samenwonen en blijvend voor elkaar zorgen. De samenstelling en rolverdeling van die verbanden zijn daarbij niet van belang. Datzelfde geldt voor het gezin; voor het CDA is een gezin iedere plek waar een kind opgroeit. Daar worden waarden en normen overgedragen, dat moet de veilige omgeving zijn voor kinderen om te leren. Hier ligt in de eerste plaats een verantwoordelijkheid voor de ouders. De overheid moet hen daarin ondersteunen, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat ouders de zorg voor hun kinderen kunnen combineren met werk. Het CDA kiest ervoor om het gezin geen ‘verborgen keuze’ te laten zijn, maar wil juist voor gezinnen opkomen. Voor een sterke samenleving zijn sterke gezinnen nodig. Daarom blijven gezinnen een speerpunt voor het CDA.

Het CDA zal altijd eerst vanuit die samenleving redeneren en de overheid – maar ook de markt – zien als instrument van die samenleving. Dat betekent dat het CDA veel ruimte geeft aan maatschappelijk initiatief en de verschillen accepteert die dat tot gevolg heeft. Om de samenleving tot dienst te zijn is de overheid betrouwbaar en integer. Zij gedraagt zichzelf volgens de spelregels die binnen de samenleving gelden. Juist ook omdat de overheid door de samenleving de taak heeft gekregen om regels te stellen en die te handhaven. Daartoe heeft de overheid zelfs het geweldsmonopolie. Dit kan zij alleen gezagvol uitoefenen als zij zichzelf hoge normen oplegt.

Wij vormen als land één samenleving maar Nederland bestaat uit een netwerk van ontelbare met elkaar verweven gemeenschappen. Mensen maken deel uit van vele verschillende gemeenschappen tegelijk: de straat, buurt, wijk, dorp of stad; sport-, recreatie- en cultuurverenigingen; kerken, moskeeën en synagogen; scholen, bedrijven en andersoortige verbanden. Daar zijn de laatste decennia tal van non-institutionele gemeenschappen bij gekomen. Die hebben zich veelal gevormd via nieuwe media, bijvoorbeeld groepen mensen met gemeenschappe-

lijke interessegebieden die elkaar via internet hebben gevonden. Die verbanden zijn wellicht minder hecht en kenmerken zich door hun tijdelijke karakter, maar ze laten zien dat mensen uiteindelijk altijd het contact met de ander zoeken. Het netwerk van deze gemeenschappen vormt het weefsel van onze samenleving en is bron van vitaliteit en vernieuwing.

Tegelijk maakt Nederland deel uit van de Europese en wereldgemeenschap. Ons land weet zich verbonden met andere landen en samenlevingen. Het CDA wil dat Nederland andere landen zelfbewust, open en respectvol tegemoet treedt vanuit de waarden die wij voor onszelf belangrijk vinden.

3. De grootste uitdagingen

De zekerheid van vaste ankerpunten zijn cruciaal om een antwoord te vinden op de grote uitdagingen van deze tijd. Wij herkennen er acht.

1. Identiteit en pluriformiteit

De grote pluriformiteit van onze samenleving roept de vraag op wat Nederlanders nog bindt. Deze vraag zal de komende jaren extra actueel worden door de grote veranderingen die op onze samenleving afkomen: mondialisering, informatietechnologische revolutie en wereldwijde migratiebewegingen. Wat hebben we gemeen en wat maakt ons tot een samenleving? En hoe kunnen nieuwkomers en achterblijvers daarbinnen hun plaats veroveren? Het CDA vindt dat een samenleving, ook een pluriforme, wordt gebouwd op gedeelde waarden. Niet om anderen buiten te sluiten, maar om mensen met elkaar te verbinden. Om duidelijk te maken wat we van elkaar mogen verwachten. Maar het vergt maatschappelijk debat om deze waarden helder te krijgen.

2. Duurzame dynamiek

De natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen raken uitgeput. Energie en voedsel zullen in de nabije toekomst schaars en daarmee ook duurder worden. De Westerse landen hebben decennia lang geen maat kunnen houden. In hun productie en consumptiegedrag leken de bomen tot in de hemel te groeien, maar inmiddels weten we beter. Dezelfde overmaat zagen we terug in de kredietcrisis en nu in de schulden crisis. We hebben geld uitgegeven dat er niet was. We hebben daarmee een hypotheek gelegd op de toekomst van onze kinderen. Het CDA kiest voor duurzaamheid in de meest brede betekenis en wil het begrip duurzaamheid daarom niet beperken tot natuur en milieu. Duurzaamheid geeft voor het CDA aan dat het moet gaan om de opbrengst voor de lange termijn en de winst voor het algemeen belang. Het CDA verzet zich tegen een blinde jacht op korte-termijnwinst en alles wat daarmee samenhangt. Slagen we erin groei te combineren met een respectvolle omgang met natuur en milieu? En kunnen we die nieuwe methoden overdragen naar andere landen die economisch willen groeien? Want de groei van behoefte en afzet in Europa (en Nederland) mag dan stagneren, daar tegenover staan grote kansen en mogelijkheden voor

Nederland om de opkomende landen (eerst Azië en Zuid-Amerika, later zullen ook de Arabisch-Afrikaanse landen volgen) te bedienen met producten en diensten en onze markten te openen. Nederland kan hier verschil maken door niet alleen handelswaarde maar vooral ook duurzame productiewaarde te creëren.

3. Via Europa in de wereld

We leven in een klein land met een enorm buitenland. Meer dan ooit is de wereld een dorp geworden, ons dorp. Nederland moet daarin voluit meedoen, om er zelf van te profiteren, maar ook om de wereld beter te maken. Tegelijk slinkt onze invloed. Om ondanks de mondiale machtsverschuivingen een sterke positie te kunnen behouden, zal de Europese Unie meer als eenheid, zuiniger en slagvaardiger dan nu moeten opereren. Het CDA ziet de onmiskenbare verbondenheid tussen Nederland en Europa. Ons land kan een voorname positie verwerven op het wereldtoneel door en met Europa. Tegelijk moet Nederland blijven investeren in kleinschalige gemeenschappen en nabijheid, op het platteland maar zeker ook in de stad. Juist in een grote wereld hebben mensen behoefte aan overzicht en menselijke maat waar mensen kunnen omzien naar elkaar. Mondialisering en kleinschaligheid zijn geen tegenpolen.

4. Kennis maakt het verschil

In een mondiale economie maakt kennis het verschil. Nederland heeft een goed opgeleide beroepsbevolking. Maar in onze samenleving ontstaat een nieuwe kloof tussen lager- en hogeropgeleiden. Wetenschappers spreken zelfs van een nieuwe verzuiling op basis van opleiding. Mensen met verschillende opleidingsniveaus hebben nauwelijks contact met elkaar. Ze doen andere sporten, kinderen zitten op andere scholen, ze bezoeken andere websites en bekijken andere televisieprogramma's. Dat sociale stijging geen vanzelfsprekendheid meer is, vraagt daarbij om extra aandacht. Mensen vrezen niet zonder reden dat hun kinderen het niet meer beter krijgen dan zijzelf, zoals zij wel stappen omhoog op de maatschappelijke ladder konden zetten dankzij de inzet van hun

ouders. We zien dat ook Nederland inmiddels werkende armen kent, de mensen die grote moeite hebben om zichzelf en hun gezin in redelijke mate te onderhouden. Mensen met een laag inkomen kiezen eerder voor extra werk om meer te kunnen verdienen, dan dat zij via een opleiding investeren in hun vakmanschap. Voor hen is belangrijk dat eenvoudige leerwegen open staan om hun kennis en kunde uit te breiden, al dan niet in combinatie met zelfstandig ondernemerschap. Het CDA wil zich inzetten om de groeiende kloof tussen laag- en hoogopgeleiden te overbruggen en mensen de gelegenheid geven om het beste uit zich zelf te halen.

5. Waardevolle gezondheid

Onze welvaart en enorme kennis dragen ertoe bij dat wij steeds ouder worden. Dat is prachtig, maar met de ouderdom komen nog wel steeds de gebreken. De verwachting is daarom dat het beroep dat op de gezondheidszorg zal worden gedaan gestadig zal blijven stijgen. Hoe houden we dat hanteerbaar en betaalbaar? Wat moeten professionals doen en wat kunnen we overlaten aan familie of andere mantelzorgers? Moet alles wat kan ook mogen? Het CDA blijft zich inzetten voor een vraaggestuurde en kwalitatief hoogwaardige zorgverlening met ruimte voor de professional en zoekt naar manieren om de zorg betaalbaar te houden.

6. Maatwerk in solidariteit

De solidariteit tussen generaties, werkenden en niet-werkenden, arbeidsgeschikten en arbeidsongeschikten, alsook lager en hoogopgeleiden moet een nieuwe impuls krijgen. Daarvoor ziet het CDA participatie en emancipatie als sleutelwoorden, onder het motto: ieder mens heeft het recht om mee te doen en de plicht om bij te dragen. Mensen kunnen meer dan zij zelf soms beseffen. De uitdaging is om onvermoede kwaliteiten te vinden en aan te boren. Het CDA blijft daarbij pal staan voor de kwetsbaren in de samenleving. Zij die niet de veerkracht bezitten en niet zijn toegerust om hun plek op de arbeidsmarkt te vinden, moeten op de solidariteit van de samenleving kunnen blijven rekenen.

7. *Degelijke financiën*

De kredietcrisis en de daarop volgende schulden crisis hebben ons geleerd dat onze welvaart niet vanzelfsprekend is. We moeten die keer op keer verdienen; successen uit het verleden bieden geen garantie voor de toekomst. Ook hier geldt weer dat de duurzaamheid op de lange termijn en het algemeen belang leidend moeten zijn. Winstbejag van groepen bankiers en beleggers in doorgeschoten geliberaliseerde financiële markten leidde tot de kredietcrisis. Maar consumenten wilden ook lenen tegen lage rente, wonen in dure huizen en beleggen met hoge rendementen. Het CDA zet zich onverminderd in voor degelijkheid als het om de financiën gaat. Dat betekent degelijk financieel overheidsbeleid, een betrouwbaar financieel stelsel en gezonde financiën voor particulieren en bedrijven.

8. *Slagvaardige overheid*

Op welke wijze kunnen die grote uitdagingen van deze tijd nu worden opgepakt en wie heeft daarbij welke taak? Het CDA wil dat de overheid loslaat wat de samenleving zelf kan doen en ordenend optreedt waar de markten falen. Waar normen in de samenleving in het gedrag komen verwacht het CDA een daadkrachtig optreden van de overheid. Een slagvaardige overheid kan afhankelijk van haar taak differentiëren in haar rol: normeren, reguleren, regisseren, faciliteren, controleren en sanctioneren.

4. Identiteit en pluriformiteit

Het CDA streeft een samenleving na waarin mensen van elkaar mogen verschillen; een respectvolle samenleving waarin mensen niet meteen oordelen over dat wat anders is, maar eerst proberen te begrijpen waar die verschillen vandaan komen; een samenleving ook waarin dat wat onbekend is niet eerst en vooral als bedreiging wordt gezien, maar als een mogelijke kansrijke aanvulling op het bekende. Een dergelijke openheid kan alleen ontstaan als de samenleving weet waar zij staat, als zij vertrouwen heeft in haar eigen waarden en identiteit.

Wat het CDA betreft vertegenwoordigen onze democratie, rechtsstaat en de fundamentele rechten van de mens waarden die onlosmakelijk onderdeel van onze Nederlandse identiteit zijn. Dat wil zeggen dat overheid en bestuur zijn gebonden aan de grondrechten. De rechtsstaat garandeert de grondrechten van ieder individu en daarmee de eigenheid en verscheidenheid van de mens en zijn gemeenschappen. En dat houdt ook in dat wordt opgetreden tegen allen die zich niet aan de wet houden. Als zodanig biedt de rechtsstaat zekerheid en duidelijkheid en de vrijheid om het leven naar eigen keuze vorm te geven binnen de grenzen van de wet. Zo waarborgt de rechtsstaat een veilig leven voor een ieder in al zijn eigenheid en beschermt minderheden tegen dwang van de meerderheid. Het CDA staat pal voor de democratische rechtsstaat en acht een politieke cultuur die zijn waarden, instituties en beginselen onderhoudt en versterkt van fundamenteel belang. Voor het CDA schuilt rechtvaardigheid niet in de regels zelf, maar in de juiste toepassing daarvan. Dat is een moderne opvatting van recht, die volgt uit het christendemocratisch inzicht dat ieder mens van waarde is. Voor de effectieve aanpak van individuele problemen als armoede, schooluitval of criminaliteit volstaan geen algemene regels. Een persoonsgerichte aanpak is dan het juiste antwoord.

Integratie door participatie

Het huidige maatschappelijke en politieke debat over immigratie en de integratie laat zien dat onze samenleving het zelfvertrouwen over haar waarden en identiteit momenteel ontbeert. Na jaren van wegstijgen van de problemen die de opname van nieuwkomers in ons land heeft gegeven, is er nu geen reden om door te slaan naar het andere uiterste. De integratie van nieuwe Nederlanders lijkt soms alleen maar problemen te geven, wat miskent dat de meesten van

hen met succes hun plaats in de Nederlandse samenleving hebben verworven of zullen verwerven. Daar waar problemen bestaan met nieuwe Nederlanders zijn deze bovendien zelden te herleiden tot een enkele oorzaak. Het kan gaan om een tekort aan opleiding, aan werk, om een sociaal of cultureel isolement of eenvoudigweg onwil om mee te doen. In alle gevallen geldt: integratie krijgt vorm door participatie. Het overgrote deel van de nieuwe Nederlanders wil graag meedoen en is een verrijking voor Nederland, ook economisch.

De opname van nieuwkomers vraagt zeker een forse inspanning. In de eerste plaats van de nieuwkomers: zij moeten zich de Nederlandse taal eigen maken en openstellen voor Nederlandse gebruiken. Het vinden van werk en een actieve betrokkenheid bij school en sportvereniging zal hen helpen snel hun plek te vinden. Wie niet mee wil doen, moet rekenen op een overheid die hard optreedt. Andersom dienen zij die wel mee willen doen een eerlijke kans te krijgen. Daarvoor moeten wij ook als ontvangend land investeren in onze nieuwe landgenoten, opdat zij met onderwijs en werk de kans krijgen om bij te dragen aan de samenleving die ook de hunne is.

Wij moeten erkennen dat wij ons welvaartspeil niet kunnen handhaven zonder de komst van immigranten. Nederland is een prachtig land dat – mede in het licht van demografische ontwikkelingen – aantrekkingskracht moet blijven uitoefenen op ambitieuze mensen uit andere landen. Nederland is vanouds een gastvrij land dat ondernemerschap, dynamiek, handelszin en een rijke diversiteit van levensbeschouwingen combineert met sociale samenhang en een betrouwbare overheid die financiële en monetaire stabiliteit waarborgt. Dit handelsmerk van ‘diversiteit binnen eenheid’ wint in de internationale netwerksamenleving aan belang. Het CDA wil het immigratiebeleid van de toekomst langs drie lijnen vormgeven: strikt als het gaat om de immigratie van mensen voor wie het zicht op succesvolle participatie ver weg is, open voor echte vluchtelingen en uitnodigend voor talent, voor studie of werk. Nederland ontwikkelt zich voor bedrijven uit de hele wereld tot de poort van Europa.

Religie en levensbeschouwing als bindende kracht

Met de komst van mensen vanuit alle (uit)hoeken van de wereld hebben afgelopen decennia ook nieuwe religies hun intrede gedaan. En dat op een moment dat de meeste oorspronkelijke Nederlanders bezig waren zich van hun religieuze gebruiken en instituties te ontdoen. Dat heeft geleid tot een duidelijke handelingsverlegenheid: de huidige seculiere meerderheidscultuur maakt dat wij maar moeilijk weten om te gaan met mensen die ruimte willen voor hun geloofsovertuiging en levensbeschouwing. Met een wat sleets beroep op het vaak verkeerd begrepen principe van de scheiding van kerk en staat, lijkt de uitoefening van godsdienst steeds verder te worden teruggedrongen naar het privédomein, waarmee juist een ander beginsel – namelijk dat van de vrijheid van godsdienst – geweld wordt aangedaan.

De samenleving die het CDA voor ogen staat geeft alle ruimte aan de beleving en uiting van levensbeschouwing en religie, en ziet godsdienst niet als een bedreiging of een overblijfsel van een inferieure cultuur. Zij heeft juist oog voor de activerende kracht die uitgaat van de diepste overtuiging van mensen en ziet hoe die overtuiging kan leiden tot een sterke betrokkenheid bij en verbondenheid met iemands directe leefomgeving. Religie speelt een belangrijke rol in iemands persoonlijke leven, maar dat betekent niet dat we van mensen mogen verwachten dat zij hun godsdienst thuis laten zodra ze de voordeur uitstappen. Als belangrijke pijler onder het christendemocratische streven naar een open democratische rechtsstaat, staat het CDA pal voor het recht om in vrijheid religie te beleven en te beoefenen.

De inzet van het CDA voor een sterke rechtsstaat, integratie door participatie en religie als bindmiddel zijn bouwstenen om te komen tot een inclusieve samenleving, waar we mensen niet uit- maar insluiten. Daarvoor zijn drie belangrijke bewegingen van belang. In de eerste plaats van vrijblijvendheid naar betrokkenheid: een inclusieve samenleving vraagt interesse in de ander met wie wij een gemeenschap of samenleving vormen. Daarnaast van polarisatie naar participatie: niet de verschillen uitvergroten en benadrukken, maar inzetten om alle mensen mee te laten doen aan onze samenleving. Ten slotte van grenzen naar ruimte: voor een inclusieve samenleving zullen we onze blik moeten verruimen om de kansen en talenten van ieder mens te kunnen zien.

5. Via Europa in de wereld

Het Europese ideaal levend houden

Het is het van oudsher open karakter van de Nederlandse samenleving geweest die ons land na de Tweede Wereldoorlog tot een van de *founding fathers* maakte van wat nu de Europese Unie is geworden. De Europese Unie heeft Europa vrede en welvaart gebracht. De Unie staat nu echter op een kruispunt in haar bestaan, waarbij de terechte zorgen over economie en munt het oorspronkelijke Europese ideaal helaas naar de achtergrond hebben gedrukt. Het ideaal van de grondleggers van de Europese Unie is echter onverminderd actueel: laat de Europese volken niet strijden, maar in vrede samenwerken in een sterke, geïntegreerde economie.

Het CDA kiest ervoor om zich in het komend decennium in de eerste plaats te richten op de verdieping van de Unie in het uitoefenen van haar kerntaken. In de toekomst moet de Unie open blijven staan voor de toetreding van nieuwe landen, maar op dit moment verdient de verdieping van de samenwerking op de grensoverschrijdende thema's energie, duurzaamheid, buitenlands beleid en defensie alle aandacht. De schulden crisis biedt bovendien een kans voor een nieuwe stap voorwaarts: de opgave voor Europa in de komende jaren is om het bestuur van de Economische en Monetaire Unie (EMU) zo in te richten dat de economische poot naast de monetaire poot verder tot ontwikkeling komt.

Het CDA vindt dat Europeanen meer invloed moeten krijgen op de beleids- en besluitvorming in Brussel. De Europese Unie moet de zogenaamde communautaire besluitvorming op economisch en monetair terrein versterken. Dat betekent dat de positie van het door de inwoners gekozen Europese Parlement moet worden versterkt in relatie tot de Europese Raad van regeringsleiders. Een Europese Economische en Monetaire Unie moet immers democratisch gelegitimeerd zijn. Het Europese ideaal moet permanent worden onderhouden, juist ook in tijden van Eurosceptis. Dat kan niet door alleen de voordelen van Europese eenwording en integratie voor het voetlicht te brengen. Met de komst van goedkope arbeidskrachten uit Oost-Europa is de economische positie van veel Nederlandse vakmensen kwetsbaar geworden. Het CDA ziet die keerzijde en wil in Europa ook voor hun belang opkomen. Het Europees samenwerkingsverband maakt ons sterker in een wereldwijde concurrentie. Het CDA zet zich er voor in dat dit voor alle groepen zo uitwerkt.

Internationale orde

We leven al meer dan 66 jaar in vrede met onze buurlanden. In Europa lijkt de kans op gewapende conflicten gering. Elders op de wereld zijn onrust en dreiging. Nederland heeft als handelsnatie groot belang bij veilig transport door de lucht en over zee. Met de NAVO heeft Nederland een krachtig bondgenootschap dat kan optreden als dat nodig is voor onze veiligheid of voor recht, veiligheid en wederopbouw elders. Vrede is niet vanzelfsprekend, zeker niet als het economisch slechter gaat. Een goede defensie is een kerntaak van de overheid, ook in tijden van krapte op de overheidsbegroting.

Voor een christendemocratisch perspectief op de mondiale samenleving is het internationaal recht van fundamenteel belang. Het internationaal recht en mensenrechten in het bijzonder ordent en beperkt ongebreidelde machtspolitiek en verwoordt de mondiale aspiraties: duurzaamheid, rechtvaardigheid en vrede. De internationale gemeenschap heeft daartoe intergouvernementele organisaties opgericht waarvan het belang de komende jaren alleen maar zal toenemen omdat de grote uitdagingen van deze tijd bijna altijd grensoverschrijdend zijn. Het CDA ziet daarnaast een belangrijke rol weggelegd voor non-gouvernementele organisaties (ngo's) als het 'internationale maatschappelijk middenveld', het bedrijfsleven en nieuwe netwerken.

In de mondiale samenleving dient de mens en haar waardigheid onverminderd centraal te staan. Het internationaal recht en internationale solidariteit zijn duidelijke richtsnoeren voor buitenlandse politiek. Nederland moet zich ervoor inzetten dat economieën in ontwikkeling geen kansen worden ontnomen en schade toegebracht door regels die alleen het belang van Europa beschermen. Ook hier mag weer een open houding worden verwacht, die maakt dat Europa haar landbouwbeleid hervormt om duurzaam agrarisch ondernemerschap en kansen voor landen in ontwikkeling samen te laten gaan. De internationale handelspolitiek en milieu-politiek van Nederland moet niet alleen gericht zijn op korte-termijnwinst voor Nederland maar ook op de lange-termijnbelangen van de mondiale gemeenschap die immers direct samenhangen met die van Nederland.

6. *Duurzame dynamiek*

Wij dienen niet alleen betrokken te zijn bij onze naasten in het hier en nu, maar ook bij toekomstige generaties van wie wij deze aarde lenen. Uit de christendemocratische uitgangspunten vloeit voort dat de mens een taak heeft om de aarde niet alleen te bewerken, maar ook te bewaren. Die taak betreft natuurlijk in de eerste plaats het welzijn van de aarde, haar grondstoffen en energiebronnen. Duurzaamheid geeft ook aan dat het bij publieke taken moet draaien om de opbrengst voor de lange termijn en de winst voor het algemeen belang. Die brede blik op duurzaamheid komt op verschillende plaatsen in dit rapport aan de orde. Hier ligt het accent op het milieu en staan we ook stil bij de vraag wat duurzaamheid voor stad en platteland betekent.

Het draagvermogen van de aarde wordt al decennialang overbelast. De verwachte wereldwijde bevolkingsgroei en de verdere economische ontwikkeling van opkomende economieën heeft grote ecologische, humanitaire en geopolitieke gevolgen. Dit is hét moment om het anders te doen. Dat zijn we verplicht uit solidariteit met onze kinderen en de generaties daarna. We zijn het ook verplicht uit solidariteit met landen die eerder niet hebben gedeeld in economische ontwikkeling en welvaart, maar soms wel de gevolgen ondervinden van klimaatverandering en voedselschaarste. Het CDA heeft dan ook de ambitie om een belangrijke bijdrage te leveren aan een meer duurzame samenleving. Uitgangspunt daarbij is dat niet-duurzame economische groei – lokaal, nationaal en mondiaal – een verlies van welvaart inhoudt.

Er is een beweging noodzakelijk naar meer duurzame energie en hernieuwbare (bio)grondstoffen. Fossiele brandstoffen leggen een te groot beslag op het milieu en zijn bovendien eindig. Het gebruik van grondstoffen mag niet leiden tot uitputting van de grondstoffen: niet-biologische grondstoffen dienen zoveel mogelijk hergebruikt te worden. Uiteraard moet het besparen van energie – bijvoorbeeld door de gebouwde omgeving energieneutraal te maken – een belangrijk speerpunt zijn.

Het CDA bepleit een verdere beprijzing van milieuverbruik door vervuilde producten en diensten. Milieu vertegenwoordigt te vaak geen enkele economische waarde, waardoor schadelijk gedrag eenvoudig op het milieu kan worden afgewenteld. Beprijzing heeft ook betrekking op automobiliteit. Het CDA wil, onder andere door slimme en aantrekkelijke combinaties van auto

en trein, het gebruik en de kwaliteit van het openbaar vervoer stimuleren. Onderdeel van een duurzaamheidsagenda zal altijd ook de voortdurende speurtocht naar technologische innovaties zijn. De ambities die in hoofdstuk 7 zijn geformuleerd ten aanzien van onderzoek, hebben zeker ook betrekking op dit type onderzoek.

Er is een beweging noodzakelijk naar een meer circulaire economie. We kunnen onze economie funderen op circulaire principes waarin afval wordt hergebruikt als grondstof en waarin economische ontwikkeling zo veel als mogelijk onafhankelijk wordt van niet hernieuwbare grond- en hulpstoffen. De circulaire economie van morgen is een verademing na de wegwerpeconomie van gisteren.

Meer duurzaamheid is gelukkig niet alleen een zaak van de overheid. Integendeel, overal in de Nederlandse samenleving nemen burgers en bedrijven initiatieven om duurzaamheid te bevorderen. Ze wachten niet op de overheid, maar gaan zelf aan de slag. Bij de klimaattop in december 2011 in Durban waren er bedrijven die lobbyden voor een sterkere terugdringing van CO₂ uitstoot. Veel ondernemingen staan te popelen om duurzamer te produceren, maar worden daarbij gehinderd door regelgeving en internationale afspraken, of het ontbreken daarvan. Burgers organiseren zich om samen energie op te wekken. De politiek kan het tempo van deze ontwikkelingen soms niet bijhouden.

Deze initiatieven dient de overheid dan ook te koesteren en waar mogelijk te bevorderen. Er zijn hier bijvoorbeeld belangrijke mogelijkheden om in decentrale samenwerkingsverbanden – bewoners van een wijk, bedrijven, coöperaties, verenigingen – duurzame energie op te wekken. Het is aan de overheid om barrières voor dit soort initiatieven zo veel mogelijk weg te nemen.

Het streven naar duurzaamheid kent uiteraard een belangrijke internationale dimensie. Blijvend succes vereist innovatie en ondernemerschap op basis van een gelijk speelveld. Het CDA staat voor een stevige Nederlandse ambitie bij het onderhandelen over een nieuw klimaatakkoord en voor verdere afspraken op Europees niveau. De Nederlandse en Europese ambitie moet zijn dat we zelf de uitstoot van broeikasgassen verminderen en het klimaatprobleem niet oplossen met de inkoop van uitstoot elders.

Duurzame steden, duurzame regio's

Tot 2025 zullen de steden in Nederland groeien naar verwachting met 700 duizend inwoners waarvan 400 duizend alleen al in de Randstad. Vitale en open steden trekken mensen aan door de kansen die er zijn voor ondernemers, de ontplooiingsmogelijkheden, de ruimte die de creativiteit kan laten bloeien en de open, tolerante cultuur. Het CDA zet zich in voor sterke, duurzame steden die concurrerend zijn, aantrekkelijk voor investeerders, werknemers én bewoners, en die als *agents of change* Nederland mede vormgeven. Duurzame architectuur, etnisch ondernemerschap, slimme mobiliteit, decentrale energieopwekking, naast alle broedplaatsen van menselijk en sociaal kapitaal: *Steden geven energie*.

De afgelopen decennia hebben laten zien dat de stedelijke agglomeraties steeds verder groeien, zeker afgezet tegen het landelijk gebied. Daar is in sommige delen van Nederland zelfs sprake van bevolkingskrimp. Dat draagt ertoe bij dat de leefbaarheid in het landelijk gebied op sommige plekken onder druk komt te staan. Terwijl juist de leefbaarheid, met dank aan de sterke sociale cohesie, in het landelijk gebied één van de sterke punten is. Volgens het CDA dienen naast de bestaande land- en tuinbouw nieuwe en andere dan de gebruikelijke economische dragers en dienstverleningsconcepten gestimuleerd te worden in het landelijk gebied. Nieuwe initiatieven voor zorg, onderwijs en cultuur verdienen alle ruimte.

7. Kennis maakt het verschil

Voor de benodigde omslag van de verzorgingsstaat naar de participatiesamenleving is een radicale verandering nodig van ons onderwijs. De samenleving verwacht van mensen dat zij meer en meer flexibel zijn en steeds weer blijven leren om de vaardigheden te verwerven die zij gedurende hun leven nodig hebben. Gebrek aan (gepaste) scholing is een nieuw sociaal risico. Het vergroot de kans op werkloosheid, minder gezondheid en een korter leven. Leren begint al voor de schooltijd, met name de taalontwikkeling, en loopt het gehele werkende leven door. In de mondiale economie zijn de kwaliteit, kennis, kunde en inzet van het menselijk kapitaal steeds bepalender voor succes. Permanent leren moet een recht worden. Dat is de beste garantie voor een sterke positie op de arbeidsmarkt. De beweging van nazorg naar voorzorg is ook hier leidend.

Basis op orde, de lat verder omhoog

Onderwijs begint thuis. Het is ontzettend belangrijk dat ouders de Nederlandse taal beheersen. Ouders die bij de geboorte van hun kind onvoldoende de taal spreken, zullen een inhaalslag moeten maken. Voor kinderen die het risico lopen op een taal- of ontwikkelachterstand is het belangrijk dat zij al op peuterleeftijd naar de basisschool gaan. Scholen bieden individueel maatwerk in leertijd. Dat betekent voldoende aandacht en tijd om de talenten die kinderen bezitten tot wasdom te laten komen. De brede school is een goede manier om 'meer leertijd' in te vullen, inclusief sport en culturele activiteiten.

Sommige kinderen zijn aangewezen op passend onderwijs om zo goed te worden voorbereid op een volwaardige rol in de samenleving. Om het speciale onderwijs voor die leerlingen de noodzakelijke functie te laten vervullen, moet het passend onderwijs wel selectief zijn. Reguliere scholen moeten worden toegerust om maatwerk te leveren voor kinderen die extra aandacht nodig hebben.

In het hele onderwijs, van basisschool tot universiteit, gaat de lat verder omhoog. Diploma's worden exclusiever, de drempels om toegelaten te worden tot een opleiding worden hoger. Dit geldt voor de universiteit en voor het hbo, maar ook voor het mbo. In Nederland is blijvend behoefte aan goed vakmanschap waarvoor het vmbo een stevige basis legt. Het beroepsonderwijs moet zo aantrekkelijk worden dat ouders en leerlingen hier bewust voor kiezen. In het beroepsonder-

wijs komt meer en meer het vak, het ambacht centraal te staan. Het beroeps- onderwijs moet nauw aansluiten op de beroepspraktijk.

Een verhoging van de lat betekent niet alleen dat studenten hard moeten werken om op een school te worden toegelaten en hun diploma te halen, maar ook dat het risico bestaat dat een groep jongeren niet langs de reguliere weg een startkwalificatie behaalt. Voor deze groep moet er een route zijn om via hun werkgever op latere leeftijd alsnog een startkwalificatie te halen.

Partnerschap tussen ouders en school

De samenleving kan gezinnen ondersteunen met een goede en toegankelijke kinderopvang voor ieder gezin dat daar gebruik van wil maken. Daarnaast maken werkgevers afspraken met hun medewerkers over verlof en flexibele werktijden. Het nieuwe werken kan ruimte geven aan ouders om werk en zorg beter te combineren. Scholen kunnen ook beter inspelen op de behoeften van gezinnen. Lange schoolvakanties, tussen de middag vrij en de gebrekkige aansluiting tussen schooltijden en buitenschoolse activiteiten brengen ouders die werk en zorg combineren vaak in de knel. Ouders moeten het meer voor het zeggen krijgen als het gaat om de aansluiting van school- en werktijden. Ouders en school zijn partners, ook als het gaat om het mogelijk maken van de combinatie van werk en zorg voor beide ouders. Maar het partnerschap tussen ouders en de school heeft ook een andere dimensie: scholen mogen op ouders rekenen als het gaat om de verantwoordelijkheid van ouders in de opvoeding en voor het leerproces van het kind. Het CDA kiest voor actieve bereidheid van ouders en school om een bondgenootschap met elkaar aan te gaan zonder dit allemaal in regels vast te leggen.

Opvoedingsondersteuning en jeugdzorg

Opvoedingsondersteuning dient dichtbij huis en laagdrempelig te worden georganiseerd. Centra voor jeugd en gezin en consultatiebureaus spelen hierbij een belangrijke rol en zijn vaak gekoppeld aan een wijkbureau of school. De jeugdzorg voor kinderen en gezinnen die speciale aandacht nodig hebben, moet vroegtijdig

kunnen ingrijpen als de situatie daar om vraagt. Het belang van het kind staat altijd voorop. Dat betekent ook dat opvoedingsondersteuning soms niet meer vrijwillig is. Ouders kunnen meer aangesproken worden op gedrag van hun kinderen, bijvoorbeeld bij vandalisme. Het inzetten van hulp die vooral gericht is om gezinnen zelf de verantwoordelijkheid voor het opgroeien van kinderen te laten behouden moet eerder regel dan uitzondering zijn. Daar kunnen zogenaamde eigen-krachtconferenties bij helpen, waarbij onder begeleiding een gezin met burens, vrienden en familie gaat onderzoeken wat nodig is om weer goed te functioneren. De hulpverleners en de scholen moeten meer schouder aan schouder samenwerken. Doordat scholen beter signaleren wanneer er problemen zijn bij kinderen is tijdige interventie mogelijk: van nazorg naar voorzorg.

Een leven lang leren

Onderwijs moet mensen voorbereiden op een samenleving die steeds weer andere vaardigheden vraagt. Dat vereist een onderwijsaanbod dat meegroeit met de ontwikkeling van mensen. Het onderwijs moet zich gaan richten op alle burgers en niet primair op kinderen en jongeren, want een leven lang leren wordt de norm. Scholen dienen aansluiting te zoeken bij de behoefte op de arbeidsmarkt. Als we de groeiende tweedeling in onze samenleving willen verkleinen, als we in de eredivisie willen blijven spelen van kennisintensieve en innovatieve landen, dan moet de lat van het onderwijs omhoog. In de participatiesamenleving waarin mensen er zelf voor moeten zorgen breed inzetbaar te zijn, vormt het onderwijs een cruciale basis. Een startkwalificatie is vrijwel onmisbaar om succesvol aan de samenleving te kunnen deelnemen. De leerplicht – al dan niet in combinatie met werk – moet daarom doorlopen tot een startkwalificatie is behaald.

Nieuwe invulling vrijheid van onderwijs

Voor het CDA is en blijft de vrijheid van onderwijs een belangrijk grondrecht. Het had en heeft als doel dat ouders de vrijheid hebben om een school op te richten die past bij hun eigen visie op de opvoeding van hun kinderen. Het CDA vindt dat ouders alle ruimte moeten hebben om scholen op te richten, niet alleen vanuit godsdienstige maar ook vanuit opvoedkundige of pedagogische motieven.

Het aanbod van scholen moet niet star zijn op basis van ontwikkelingen uit het verleden, maar dynamisch op grond van de wensen en overtuigingen van ouders van nu. Dit alles op basis van hoge kwaliteitseisen, want het is niet te verdedigen dat de vrijheid van onderwijs wordt gebruikt om kwalitatief onvoldoende onderwijs te legitimeren of om segregatie in stand te houden. Ook het openbaar onderwijs moet eerst en vooral van de ouders worden, zodat alle scholen van onderop worden gedragen. De overheid toetst de scholen op kwaliteit, maar heeft geen bemoeienis met de pedagogische en meer vormende aspecten; dat is een zaak van de ouders in samenspraak met de school en daar is een grote variatie in aanbod juist zeer wenselijk.

De kwaliteit van het onderwijs wordt gemeten door het toezicht van de onderwijsinspectie, maar meer en meer zal het debat over de kwaliteit van het onderwijs en de verantwoording van de resultaten van de school plaatsvinden in de relatie met leraren/docenten, leerlingen/studenten, ouders, instellingen en bedrijven. Scholen zijn geen uitvoeringsinstanties van het ministerie van OC&W maar autonome maatschappelijke instellingen die werken aan de talentontwikkeling. Scholen zijn van de ouders en van de leerlingen.

Investeren in onderwijs en onderzoek

Het CDA legt hier een ambitieuze visie voor het onderwijs neer. Het is een gezamenlijke opgave voor overheid en bedrijfsleven om de uitgaven voor onderwijs en onderzoek tenminste op het gemiddelde OESO-niveau te krijgen. Dit is nodig om te investeren in mensen en ook om het verschil te kunnen blijven maken in de mondiale economie.

8. Waardevolle gezondheid

Gezondheid is een waardevol bezit. De goede kwaliteit van onze gezondheidszorg doet recht aan deze waarde. We zijn in staat om steeds meer ziekten te genezen. De levensverwachting van mensen wordt daarmee ook steeds hoger. Dat mensen graag willen dat bij ziekte alle mogelijkheden voor genezing worden aangegrepen is begrijpelijk, maar we moeten ons daarbij wel realiseren dat er grenzen zijn. Onze kennis over ziekten neemt sneller toe dan onze capaciteit om te genezen. Er is een kloof tussen weten en kunnen. Het vermogen van de gemeenschap om alle zorg te betalen is eveneens eindig. Bovendien is het fundamentele debat of alle zorg onbegrensd beschikbaar kan zijn in de nabije toekomst niet meer te ontlopen. Er is nadrukkelijk sprake van een eigen verantwoordelijkheid voor gezondheid door verantwoord te leven.

De toename van het aantal ouderen en chronisch zieken vraagt om een verschuiving van de nadruk op aandacht voor behandeling van ziekten en langdurige verzorging naar preventie en het vergroten van zelfredzaamheid. Kortom: ook hier gaat het om een beweging van nazorg naar voorzorg. De Wet maatschappelijke ondersteuning (WMO) sluit goed aan bij die gedachte: welzijn en zorg integreren en mensen die dat nodig hebben krijgen gerichte ondersteuning, waarbij iemands eigen netwerk nadrukkelijk wordt betrokken. Vrijwilligers en mantelzorg zijn voor het CDA bijzonder waardevol en vormen het cement van de samenleving. Ook met persoonlijke budgetten bestemd voor mensen met een specifieke zorgvraag wordt inhoud gegeven aan het nemen van eigen verantwoordelijkheid en het verlenen van zorg in de eigen omgeving.

Alle spelers een eigen rol

Meer geld voor de zorg leidt niet per definitie tot betere zorg. Veel hangt af van hoe de zorg is georganiseerd. Verbetering kan worden gerealiseerd wanneer de professionals in de zorg meer ruimte krijgen om hun kennis, ervaringen en creativiteit in te zetten, wanneer ook andere innovatieve toetreders worden toegelaten en wanneer kleine effectieve zelforganiserende horizontale netwerkteams in de plaats komen van grote hiërarchische bureaucratische organisaties. Kwaliteit moet daarbij leidend zijn, want kwaliteit betekent betere zorg, sneller herstellen uiteindelijk lagere kosten. Bepalend daarbij is de kwaliteit van de zorgrelatie tussen zorgvrager en professional. Uiteindelijk moet de zorgverzekeraar hierop

afrekenen in plaats van op maat en getal. Verder kunnen ook kosten worden bespaard als de eerste-lijn zorg minder gemakkelijk doorverwijst naar dure specialistische ziekenhuiszorg. Het CDA is er voorstander van dat de zorg bij veel voorkomende aandoeningen (bijvoorbeeld astma en diabetes) rond de huisartsen wordt georganiseerd in zogenaamde anderhalve lijnszorg. Daarbij werken praktijkondersteuners, huisartsen en ziekenhuizen samen. De overheid moet dit mogelijk maken door bureaucratische hindernissen weg te nemen. Daarmee kan eenvoudige en veel voorkomende zorg makkelijker in de buurt worden georganiseerd en verbonden met preventie. Voor grote algemene risico's, zoals obesitas, zijn nationale initiatieven nodig. Meer specialistische zorg zal daarnaast meer moeten worden gespreid en geconcentreerd. Niet ieder ziekenhuis moet alles zelf willen doen.

Voor de overheid is er de verantwoordelijkheid om kritisch te zijn ten aanzien van de samenstelling van het pakket, alsook om te bepalen welke behandelingen voor vergoeding in aanmerking komen. Hulpmiddelen of zelfzorgmiddelen die mensen zelf kunnen betalen en vrij verkrijgbaar zijn, worden niet collectief betaald en verdwijnen dus uit het basispakket van de zorgverzekering. Zorgverzekeraars hebben de regierol in de zorg en dragen de verantwoordelijkheid voor een efficiënte zorginkoop en kunnen daarin afspraken maken met zorgaanbieders of de keuze maken de verzekerde een vrije keuze te bieden. Mensen zijn vrij te kiezen voor de verzekeraar met het aanbod dat het beste bij hen past. Risicoselectie wordt tegengegaan doordat verzekeraars een acceptatieplicht hebben.

Collectief dragen wat onverzekerbaar is

Ouderenzorg in de huidige vorm en wijze van financieren is te weinig cliënt-gericht en vormt een toenemend zware belasting op de algemene middelen. Deze zorg kan doelmatiger worden door de keuzevrijheid van ouderen centraal te stellen. Dit kan gerealiseerd worden via een voucher-systeem voor cliënten. Op den duur is ook de vraag aan de orde in hoeverre gedeelten van de ouderenzorg kunnen worden verschoven van een wettelijke volksverzekering naar het domein van de private verzekeringen of het gemeentelijke domein. Het ligt in de rede dat de kortdurende zorg onder de zorgverzekeringswet gaat vallen en dat gemeenten verantwoordelijk worden voor sociale zorg. De AWBZ blijft overeind

als volksverzekering voor bijzondere ziektekosten voor hen die zijn aangewezen op langdurige en intensieve zorg. Daarnaast is het essentieel dat wordt overgegaan tot het scheiden van wonen en zorg. Daardoor kan een gevarieerd aanbod op maat ontwikkeld worden, passend bij de vragen en wensen van ouderen en gehandicapten.

9. Maatwerk in solidariteit

Werk geeft mensen de mogelijkheid om hun talenten te ontplooien, een bijdrage te leveren aan de samenleving en een eigen inkomen te verwerven zodat zij voor henzelf en hun naasten kunnen zorgen. Werk geeft betekenis aan het bestaan van mensen. Er is geen reden om structureel somber te zijn over de kansen op werk. De vergrijzing heeft voordelen voor wie werk zoekt. Maar de kansen zijn ongelijk verdeeld. Naast miljoenen mensen met een vaste baan werken steeds meer flexwerkers. En we verstrekken op een beroepsbevolking van een kleine acht miljoen mensen bijna anderhalf miljoen uitkeringen. Een enorme reservebank.

De arbeidsmarkt van de toekomst vraagt van mensen dat ze zich telkens kunnen aanpassen aan veranderende omstandigheden. We gaan vaker wisselen van baan en werkgever, maar zullen ook perioden van werk (moeten) afwisselen met tijd voor scholing, ondernemerschap, vrije tijd, zorg en onvrijwillige werkloosheid. We moeten leren met die voortdurende verandering en de daarmee gepaard gaande onzekerheid om te gaan. Dus ook hier gaat het weer om de beweging van nazorg naar voorzorg. Bovendien geldt dat mensen van waarde zijn, dus de beweging van gebruiken naar waarderen is hier eveneens fundamenteel.

De diversiteit aan arbeidscontracten is eveneens een kenmerk van de nieuwe arbeidsmarkt. Nu bestaat er een te groot verschil tussen insiders en outsiders: flex is te flex en vast te vast. Voor een goed functionerende arbeidsmarkt en een sociaal beleid mag geen tweedeling op de arbeidsmarkt ontstaan tussen mensen met een vast en flexibel arbeidscontract. Dat kan worden voorkomen door meer bescherming in te bouwen in flexibele arbeidscontracten om te voorkomen dat mensen aan vooral de onderkant van de arbeidsmarkt worden misbruikt. Tegelijk moet het voor een werkgever aantrekkelijk zijn om nieuw personeel aan te nemen.

De ontslagbescherming die werkgevers daarvan weerhoudt, kan worden omgebouwd in een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor werkgevers en werknemers om nieuw werk te vinden. In plaats van ontslagvergoedingen en WW-premie te betalen, betaalt de werkgever een periode loon door, afhankelijk van de duur van het dienstverband. Hoe sneller een werknemer nieuw werk heeft, hoe beter het voor iedereen is. Zo loont ook ontslagpreventie, bijvoorbeeld door via opleidingen te investeren in iemands kansen op werk. Het is aan werkgevers en werknemers om samen een sectoroverstijgend leerrecht vorm te geven.

We staan voor de uitdaging om flexibiliteit te verzoenen met nieuwe vormen van zekerheid en solidariteit. Het sociale beleid moet stimuleren om aan de slag te gaan. Het moet zich meer gaan richten op werkzekerheid in plaats van baanzekerheid. Als de kans om werkloos te worden klein is, hecht je minder aan ontslagbe-scherming. We moeten fundamenteel anders omgaan met uitkeringen: die moeten de brug vormen naar werk. Ze zijn niet langer datgene waarmee je in je inkomen voorziet, maar dat wat je nodig hebt om het verschil te overbruggen tussen wat je zelf kunt verdienen en wat je nodig hebt om rond te komen.

Dit betekent dat de eerste fase van de werkloosheid (nu WW) feitelijk wordt geregeld tussen werkgevers en werknemers. De dan nog resterende uitkeringen (Wet werken naar vermogen en diverse arbeidsongeschiktheidsregelingen) zijn gericht op maximale activering. Ook een uitkering moet je verdienen. Dat vraagt persoonlijke inzet, waar nodig ondersteund met loondispensatie, detachering en stageplaatsen. Voor wie geen alternatief te vinden is, organiseert de samenleving desnoods zelf werk. De sociale werkvoorziening gaat op in een brede regeling voor de onderkant van de arbeidsmarkt. De samenleving ondersteunt zo mensen die onvrijwillig geen baan hebben. Deze ondersteuning is er vooral op gericht om mensen weer toe te leiden naar een betaalde baan, zelfstandige arbeid of ondernemerschap. Voor mensen met een beperking kunnen vormen van beschut ondernemerschap belemmeringen deels of geheel wegnemen.

De positie van zzp'ers verdient speciale aandacht. Mensen die zonder werkgever - als ondernemer of als zelfstandige - deelnemen aan het economisch proces vallen niet onder de dekking van wettelijke werknemersverzekeringen (zoals de WW en de WIA) en collectieve private verzekeringen voor werknemers waar werkgevers aan meebetalen. Zij betalen geen premies en hebben geen rechten. In bepaalde branches heeft een verschuiving plaatsgevonden van werken in loondienst naar werken als zelfstandige zonder personeel. Het CDA heeft oog voor de kwetsbare arbeidsmarktpositie van deze kleine zelfstandigen. Voor hen kunnen nieuwe cirkels van solidariteit van cruciale betekenis zijn: kleine groepen van kleine zelfstandigen die met elkaar geld inleggen voor het geval één van hen ziek is of langere tijd zonder opdrachten zit. Omdat de groep klein en overzichtelijk is zullen de deelnemers zich verantwoordelijk én solidair naar de groep opstellen.

10. Degelijke financiën

Degelijke financiën gaan over overheidsfinanciën die op orde zijn, een betrouwbaar financieel stelsel en gezonde financiën voor particulieren en bedrijven. Geld vertegenwoordigt uiteindelijk altijd een waarde. Dus tegenover een lening behoort een lener te staan die op termijn in staat is waarde te creëren. De fundamentele beweging hier is van gebruiken naar waarderen.

Gezonde overheidsfinanciën

Het behoeft nauwelijks een betoog dat de overheidsfinanciën op orde moeten zijn. Het CDA maakt in Nederland werk van de EMU-limiet die bepaalt dat het begrotingstekort aanzienlijk beneden de drie procent van het bruto binnenlands product (bbp) en de staatsschuld niet boven de zestig procent van het bbp komt. Het CDA wil naar de situatie dat de overheid alleen tijdelijk een tekort op de begroting mag hebben.

Een duurzaam financieel stelsel

We moeten komen tot een nieuw financieel systeem dat is gestoeld op duurzame waarden, lange-termijnopbrengsten en het algemeen belang. Het nu veelgehoorde pleidooi om banken op te splitsen in een nuts en zakelijk deel, ontbeert die duurzaamheid. Dat zou de financiële positie en draagkracht van veel financiële instellingen juist kwetsbaar maken. Het CDA wil banken en andere financiële instellingen er wel toe bewegen – desnoods met regelgeving – dat zij voldoende buffers inbouwen om bestand te zijn tegen tegenvallers. Daarnaast investeren banken van de toekomst alleen nog in de reële economie. Zij zijn zich bewust van hun publieke functie en wegen dat mee met de risico's die aan investeringen zijn verbonden.

Financiële producten voor de consument dienen eenvoudiger te worden. Complexe fiscaal gedreven producten zoals de beleggingshypothek en woekerpolissen behoren tot het verleden. Nieuwe financiële producten dienen op hun eenvoud en risico's getoetst te worden. Het CDA wil een debat met de financiële sector voeren over de positie en plaats van banken. Toezichthouders moeten voorkomen dat activistische aandeelhouders te veel invloed uitoefenen op banken.

Een duurzame woningmarkt

Onder druk van de samenleving heeft de overheid het aangaan van schulden aangemoedigd en bezitsvorming ontmoedigd. Want kun je met een aflossingsvrije hypotheek nog zeggen dat je een huis bezit? Geld lenen en schulden maken was te goedkoop. De ongebreidelde groei van hypothecaire leningen heeft in korte tijd groteske vormen aangenomen: de totale Nederlandse hypotheekschuld is in een periode van 15 jaar gestegen van 45% naar 108% van ons nationale inkomen. Die vormt ondertussen een reëel risico voor de duurzaamheid van onze economie en ons financiële stelsel. Het is verstandig alleen te lenen als je in de toekomst ook waarde kunt creëren. En daar gaat het mis met dalende huizenprijzen. Daarmee hebben we een voorschot genomen op de toekomst en de rekening naar komende generaties verschoven.

De forse hypotheekschuld heeft ook anderszins negatieve economische consequenties. Voor uitgeleend geld moeten banken over voldoende kapitaalbuffers beschikken en zo nodig extra aantrekken. Het aantrekken van andere financiering voor hypotheekleningen is sinds de kredietcrisis fors duurder geworden. Daardoor dreigt ook de kredietverstrekking aan het bedrijfsleven en overige sectoren duurder te worden. Dat kan de Nederlandse economie remmen.

De hypotheekrenteaftrek was ooit bedoeld om het eigenwoningbezit te stimuleren. Die doelstelling ondersteunt het CDA nog steeds voluit. Bezitsvorming leidt ertoe dat mensen meer investeren in hun directe woonomgeving; het versterkt aldus de betrokkenheid met en leefbaarheid van wijken en buurten. Daarnaast is de eigen woning een uitgelezen kans om vermogen op te bouwen voor de tijden dat het inkomen lager wordt. Dat laatste doel is afgelopen decennia uit zicht geraakt. De ogenschijnlijk oneindige groei van huizenprijzen leidde ertoe dat we meer leenden dan het huis waard was.

We moeten weer terug naar die oorspronkelijke bedoeling van het stimuleren van bezitsvorming. Met een vrijgespaard huis hebben gepensioneerden lagere woonlasten. Via gemengde eigendomsconstructies kunnen corporaties huurders helpen om tijdens hun arbeidzame leven een deel van de woning te kopen waarna men de woning na pensioen kan terugverkopen aan de corporatie in ruil voor woon-zorgarrangementen.

Het CDA wil om bovenstaande redenen de aflossing van hypotheeken verder stimuleren. Het huidige fiscale regime, waaronder de wijze waarop de hypotheekrenteaftrek nu is vormgegeven, dient dit doel onvoldoende. We moeten naar een nieuw regime dat aflossing bevordert, jonge mensen in staat stelt een huis te kopen en verder zijn doel niet voorbijschiet. Concrete stappen naar zo'n nieuw regime moeten zorgvuldig worden genomen om te voorkomen dat de woningmarkt instort en mensen met een gewoon inkomen met verhoogde woonlasten worden opgezadeld. Door hervormingsgezind te verzoenen met betrouwbaarheid zijn schokvrije hervormingen mogelijk. Een zorgvuldige benadering houdt in dat niet alleen de hypotheekrenteaftrek wordt gezien, maar ook het belastingstelsel in bredere zin, het huurbeleid en het grondbeleid. Voor een nieuw regime moet op nationaal niveau een breed draagvlak worden gezocht. Ook huurwoningen moeten beter toegankelijk worden voor jonge mensen. Zittende huurders met een gestegen inkomen moeten met financiële instrumenten worden gestimuleerd om plaats te maken voor woningzoekenden.

Voor een toekomstperspectief biedt Denemarken inspiratie. Net als Nederland kent Denemarken zowel veel hypotheekfinanciering als omvangrijke pensioen besparingen. Hypotheken worden in Denemarken gefinancierd met de doorlopende uitgifte van liquide obligaties die dezelfde looptijd, rentestructuur en aflossingsprofiel hebben als de hypotheek. Het marktrisico wordt hiermee direct en volledig overgedragen aan lange termijnbeleggers zoals pensioenfondsen. Het kredietrisico blijft wel voor rekening van de uitgevende bank zodat de bank een prikkel heeft om wanbetaling te voorkomen. De efficiënte benutting van middelen en gebalanceerde verdeling van risico's vertalen zich in lagere rentetarieven en een stabiel financieel systeem. Dit komt zowel de consument als de staat ten goede.

De sociale vlaktaks

Het huidige stelsel van inkomstenbelasting is nodeloos ingewikkeld, stimuleert overmatig lenen en ontmoedigt arbeid. Het CDA ziet grote voordelen in de invoering van een sociale vlaktaks. Voor iedereen geldt dan hetzelfde belastingtarief van bijvoorbeeld 35%, ook voor aftrekposten zoals de hypotheekrenteaftrek. Hiermee wordt het belastingstelsel eenvoudiger en worden inkomens binnen

gezinnen niet langer verschillend behandeld. Bovendien stimuleert een vlaktaks economische groei en banen. Het neemt eveneens de prikkel weg om een eigen huis of een eigen bedrijf met zo veel mogelijk geleend geld te financieren. Vanuit het oogpunt van solidariteit is het gerechtvaardigd dat er wel een aanvullende solidariteitsheffing komt voor topinkomens, maar aftrekposten worden voor topinkomens alleen verrekend tegen het vlaktakstarief. Ook in de vennootschapsbelasting zullen maatregelen moeten worden genomen om financiering met eigen vermogen te bevorderen en te voorkomen dat bedrijven bij overnames worden volgepompt met schuld.

11. Slagvaardige overheid

De afgelopen veertig jaar hebben politici en beleidsmakers bij de oplossing van maatschappelijke opgaven een sterk geloof gehad in eerst de overheid en later de markt. Eerst was in de jaren zeventig de verwachting dat de overheid met beleid en regels de werkelijkheid naar haar hand kon zetten. Het resultaat was de verzorgingsstaat die vooral uit ging van de gebreken van mensen en niet van hun capaciteiten. Als tegenreactie sloeg in de jaren tachtig het tij volledig om en werd opeens alle heil van de markt verwacht. De markt zou de samenleving kunnen ordenen en zelfs haar eigen vorm van rechtvaardigheid creëren. De markt vroeg om schaalvergroting, want dat zou schaalvoordelen opleveren. Maar de markt maakte van mensen eenzijdig consumenten en heeft inmiddels ook laten zien dat zij zonder begrenzing geen orde maar wanorde schept.

Een eenzijdige voorkeur voor overheid of markt heeft in een aantal gevallen dezelfde nadelen opgeleverd: bureaucratie, verspilling en veel regels. Bureaucratie zien we bij ingewikkelde en overgereguleerde aanbestedingen, met weinig toegevoegde waarde. We zien verspilling omdat de markt niet alleen prikkels voor efficiency geeft, maar ook prikkels om zo veel mogelijk omzet te genereren – ook als dat niet echt nodig is. Bij overheid en marktwerking is bovendien vaak sprake van *one size fits all*, terwijl de samenleving veelzijdig en complex is. Het dogmatische geloof in zowel overheid als markt is een vorm van maakbaarheidsdenken: het gaat uit van de fictie dat de maatschappelijke realiteit zich door externe interventies eenvoudig laat beïnvloeden.

Dit alles heeft ook een morele dimensie; een geloof in markt of overheid werkt ook perverserend. Geloof in de markt voedt het idee dat kosten/baten-overwegingen leidend horen te zijn voor vrijwel alle keuzes die we maken. Geloof in de overheid drukt de eigen verantwoordelijkheid van mensen weg.

De overheid faciliteert de vitaliteit van de samenleving

Het CDA is de partij die gelooft in de vitaliteit van de samenleving. Het is de politieke uitdaging die vitaliteit in de samenleving aan te boren en benutten. Mensen en organisaties zijn onwaarschijnlijk inventief. Al die energie en inventiviteit mag niet worden beknot door een geloof in een overheid die wil regelen of een markt waarin alles geteld en gemeten wordt om zo competitie te

organiseren. Wie er oog voor heeft, ziet die creativiteit overal. Bijvoorbeeld bij kleine zelfstandigen die met een broodfonds hun eigen cirkels van solidariteit organiseren. Of u komt de vernieuwing tegen wanneer u constateert dat niet de overheid of de politiek leidend is als het om duurzaamheid gaat, maar dat de wezenlijke verandering uit de samenleving komt. Zo ontstaan er groene gemeenschappen rond energievoorziening: wijken die zelf elektriciteit met zon en wind opwekken en elkaars leverancier en afnemer zijn. Nog een voorbeeld van maatschappelijke innovatie van onderop: actieve bewoners die zich samen met maatschappelijke ondernemingen als wooncorporaties organiseren en taken die doorgaans ‘publiek’ worden genoemd in eigen beheer oppakken.

De overheid moet een ordenende kracht zijn die ruimte creëert voor maatschappelijk initiatief. Barrières moeten worden opgeruimd zodat een grote diversiteit aan plannen en ideeën kan ontstaan. Laat duizend bloemen bloeien. Politiek en bestuur moeten oog hebben voor deze omgekeerde participatie. Voorheen mochten mensen meepraten als de overheid dat toeliet. Dat is oude participatie. Nieuwe participatie is dat burgers initiatieven nemen en de overheid daarop reageert door hindernissen als regels, procedures en organisaties te slechten.

Een overheid die oog heeft voor het bestaan van maatschappelijke vitaliteit neemt een andere houding aan dan wij nu gewend zijn. Niet meer hiërarchisch zelf beleid los laten op de samenleving, maar dienend en faciliterend zoeken naar manieren de samenleving weerbaar te maken. De overheid kan geen samenleving maken, maar kan wel mensen stimuleren en ondersteunen om hun veerkracht en zelfredzaamheid te vergroten.

Christendemocraten hebben oog voor de vitaliteit van de samenleving – en dat betekent als vanzelf dat zij ook de kracht van individuen zien. Ieder mens is uniek. Individualisering heeft mensen bevrijd uit allerlei verstikkende en naar binnen gerichte gemeenschappen. Maatschappelijke vitaliteit ontstaat juist doordat een individu besluit om in beweging te komen. Wie dat vervolgens samen met anderen doet, kan vaak veel meer betekenen dan wie alleen aan de slag gaat. Bovendien: samen werken aan een beter en mooier Nederland is ook leuk en inspirerend en zet anderen aan om hetzelfde te doen.

Maatschappelijk vitaliteit, publieke belangen en ondernemerschap

Maatschappelijke vitaliteit gaat over burgers en zeker ook over ondernemers. Het CDA wil volop ruimte bieden aan ondernemende mensen die het heft in eigen hand nemen. Die zich niet neerleggen bij een passieve rol, maar mee willen bouwen aan een beter Nederland – die maatschappelijk verantwoord willen ondernemen. Dat kan gaan om multinationals die de ambitie hebben om herkend te worden op hun inzet voor duurzaamheid. Om banken die maatschappelijke activiteiten financieren. Om winkeliers die zich verantwoordelijk weten voor een schone straat. Om jonge ondernemers die ideële projecten steunen. Zo zal steeds meer een vervlechting ontstaan tussen de publieke en private sector. In onze ingewikkelde samenleving kan dat niet anders: de overheid noch de markt kan het alleen.

De overheid reguleert en controleert voor een veilige samenleving

De mensen en hun verbanden vormen voor het CDA het startpunt. De overheid is één van de instrumenten waarmee de samenleving haar zaken regelt. Die overheid heeft de belangrijke taak om voor een veilige samenleving te zorgen. De overheid stelt regels die voortkomen uit de waarden en normen in de samenleving en handhaaft die ook. Dit betekent ook dat regelgeving die op allerlei terreinen van de verzorgingsstaat is ingevoerd, bijvoorbeeld op het gebied van (jeugd)zorg en onderwijs, tegen het licht gehouden moet worden. Verhogen regels de kwaliteit of belemmeren zij de inventiviteit van mensen?

Veiligheid is en blijft een belangrijk thema voor het CDA. Een gelukkig leven is niet mogelijk wanneer mensen zich niet veilig voelen in de publieke ruimte. Het CDA ziet geen tegenstelling tussen repressie en preventie. Er moet hard worden opgetreden tegen wie de veiligheid van anderen aantast. Als dat nodig is, moeten daarvoor onorthodoxe maatregelen worden getroffen. Dit betekent voor het CDA dat voor jeugdige veelplegers straf en zorg hand in hand gaan. Daar heeft ook de samenleving de meeste baat bij. Er moet ook worden geïnvesteerd in maatregelen die voorkomen dat jonge mensen het verkeerde pad opgaan, bijvoorbeeld omdat ze imitatiegedrag in een groep vertonen. Het CDA staat pal voor de rechtsstaat.

12. Werken aan verbinding: kiezen voor het radicale midden

Nederland staat aan de vooravond van een ingrijpende transitie in de samenleving. Alles verandert en beweegt, niets lijkt zeker, de dynamiek is ongekend. De grote maatschappelijke vraagstukken vragen om een sterk en moedig leiderschap binnen een andere bestuurscultuur. Het CDA ziet bestuurders en politici die de wijken ingaan om van mensen te horen wat hun standpunt moet zijn. Er bestaat echter grote behoefte aan leiderschap, aan een partij die midden in de samenleving staat en weet wat er speelt en die deze kennis benut om de koers voor de komende jaren te wijzen en perspectief te bieden. Nederland heeft behoefte aan een partij die de maatschappelijke vraagstukken 'recht in het gezicht' kijkt en vervolgens de maatregelen neemt die nodig zijn, ook als ze pijn doen en niet per se leiden tot kiezersgunst op korte termijn.

Om de grote uitdagingen het hoofd te kunnen bieden, moeten we in denken en doen een beweging doormaken. De uitgangspunten, de bestuurlijke en economische principes, de visie op verantwoordelijkheid en de rol van de overheid die de afgelopen decennia leidend zijn geweest in onze samenleving, hebben aan actualiteit verloren. Een nieuwe tijd vraagt om andere leidraden. Het CDA herkent vijf noodzakelijke bewegingen. Sommigen daarvan zijn nieuw, anderen sluiten aan bij een beweging die reeds in gang is gezet. Maar ze komen alle vijf op het zelfde principe neer: bewegen is noodzakelijk om Nederland structureel te versterken:

1. Van vrijblijvend naar betrokken ~ Onze samenleving kenmerkt zich door onzekerheid en een gebrek aan vertrouwen. Vrijheid is geïndividualiseerd en verantwoordelijkheid gecollectiviseerd. Er is geen vertrouwen in de overheid, maar er wordt veel van verwacht. Een sterke samenleving maken we echter samen, in verantwoordelijkheid voor onszelf en elkaar. Mensen zijn samen tot veel in staat. In een betrokken samenleving nemen mensen met elkaar initiatieven om problemen op te pakken. Voor de ander, de buurt of het milieu. De overheid moet daarbij dienstbaar en betrouwbaar zijn en ruimte bieden aan die initiatieven. De betrokken samenleving is niet vrijblijvend vraagt van iedereen om naar vermogen een bewuste bijdrage te leveren. Het CDA gelooft in de vitaliteit van de samenleving. Het is de politieke uitdaging die vitaliteit in de samenleving aan te boren en benutten.

2. Van grenzen naar ruimte ~ De samenleving is vaak verstrikt in ingewikkelde regels en procedures die oplossingen eerder belemmeren dan bevorderen. In

het bedrijfsleven, de zorg, de woningmarkt en het onderwijs liggen kansen als regels en procedures worden vervangen door ruimte voor initiatief en (politieke) daadkracht. Wanneer Nederland blijft investeren in herkenbare en overzichtelijke gemeenschappen, ontstaat een stevige basis om de ruimte en kansen te zoeken die in Europa en de wereld liggen.

3. Van verbruiken naar waarderen ~ Mensen, de wereld, grondstoffen, energie, voedsel en de natuur zijn van waarde. Ze zijn echter gebruikt, geëxploiteerd op zo'n manier dat er weinig van overbleef. Ook daarin is een omslag vereist: als we alles wat waarde heeft ook op waarde weten te schatten, zullen we hier anders mee omgaan en innovatieve oplossingen vinden. Economische groei koppelt het CDA aan een sociale behandeling van werknemers en duurzame omgang met grondstoffen en materialen.

4. Van polarisatie naar participatie ~ Nederland kent een grote groep mensen die weinig mogelijkheden hebben om een kansrijke plek in onze samenleving te verwerven. Het werkelijke probleem in onze samenleving ligt niet in de verschillen in afkomst, maar in de grote verschillen in hun mogelijkheden voor de toekomst. Onder de kansarmen bevinden zich nieuwe én geboren Nederlanders. Het debat in de politiek concentreert zich op integratie, maar de uitdaging is veeleer participatie. Participatie in school, werk, buurt en sportclub is het antwoord op polarisatie.

5. Van nazorg naar voorzorg ~ De verzorgingsstaat kent veel regelingen voor als het mis gaat., bijvoorbeeld door ziekte, werkloosheid en ouderdom. Het CDA vindt dat mensen moeten worden toegerust om te kunnen omgaan met een flexibele en meer onzekere arbeidsmarkt en een leven dat langer duurt dan wij tot dusverre gewend waren. Ook in de gezondheidszorg moet meer aandacht komen voor preventie. De voorzorg wordt als leidend principe belangrijker dan de nazorg.

Bij de uitvoering van die strategische agenda kiest het CDA voor het radicale midden. De christendemocratie gelooft niet in de dogma's van links of rechts. De christendemocratie bestrijdt de overtuiging dat je moet kiezen voor de overheid of de markt als de enige plekken waar je verantwoordelijkheden kunt beleggen. De christendemocratie verwerpt de kunstmatige tegenstelling die

wordt gecreëerd tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. De christendemocratie ziet niets in de polarisatie van enerzijds “kosmopolieten” die alle heil verwachten van een open, onbegrensde wereld en anderzijds “provincialen” die zich zouden willen terugtrekken achter de Hollandse dijken. En de christendemocratie gelooft evenmin dat met economische groei per definitie ecologie en de mens in het gedrang komen.

Volgens de christendemocratie zijn bovengenoemde elementen geen uitersten die elkaar uit sluiten, maar spanningsvelden die voor een duurzame oplossing met elkaar verbonden moeten worden. Als economie en ecologie aldus met elkaar worden verbonden, versterken ze elkaar en dragen bij aan het goede leven. Als we sterke lokale gemeenschappen creëren kunnen we de wereld in trekken om te ondernemen en helpen. Wanneer we individuele vrijheid willen hebben, moeten we ons bewust zijn van de verantwoordelijkheid die daarmee gepaard gaat.

Het radicale midden is dus geen pragmatische, maar een uiterst principiële keuze. De christendemocratie wil zich niet verliezen in de dogma’s van zogenaamde uitersten, maar steeds een nieuwe werkelijkheid creëren door die schijnbare tegenstellingen met elkaar te verbinden. Het radicale midden is niet wat tussen links en rechts, overheid en markt, vrijheid en verantwoordelijkheid, de wereld en het lokale, en economie en ecologie overblijft, maar is steeds de synthese van die twee.

Bijlage I | Samenstelling van het Strategische Beraad

mr. A.J. (Aart Jan) de Geus, voorzitter
ing. M. (Mustafa) Amhaouch
mr. drs. J. (Janny) Bakker - Klein
drs. J.A.M.J. (Joba) van den Berg - Jansen
prof. dr. A.L. (Lans) Bovenberg
prof. mr. dr. J.A. (Hans) de Bruijn
G. (Guusje) Dolsma
drs. M.J. (Rien) Fraanje (auteur)
mr. L.K. (Leonard) Geluk
M.J.H. (Mark) de Groot
mr. drs. M.C.G. (Mona) Keijzer
drs. T. (Thea) Koster
J.A.H. (Jan) Melis
drs. J.M.H. (Joep) Mourits
mr. dr. J.E. (Janne) Nijman
prof. dr. G.J.E.M. (Geert) Sanders
prof. dr. L.E.C. (Lidewey) van der Sluis
mr. W. (Wietze) Smid
drs. A. (Ayhan) Tonca
J.J.W. (Jeroen) van Velzen
drs. J.G. (Jack) de Vries
drs. M.E. (Marlijn) Winkelman

Adviserende leden

drs. E.J. (Evert Jan) van Asselt, Wetenschappelijk Instituut
mr. drs. L.C. (Elco) Brinkman, Eerste Kamer
mr. ing. W.G.J.M. (Wim) van de Camp, Europees Parlement
prof. dr. R.H.J.M. (Raymond) Gradus, Wetenschappelijk Instituut
mr. S. (Sybrand) van Haersma Buma, Tweede Kamer
drs. J.S.J. (Hans) Hillen, Minister van Defensie
drs. R.G. (Ruth) Peetoom, Partijvoorzitter

Ambtelijke ondersteuning CDA Partijbureau

drs. E.C. (Karin) Hoentjen
drs. J.A.W.C. (Hans) Janssens

Bijlage II | **Naschrift bij *Kiezen en Verbinden***

Toen het Strategisch Beraad op zaterdag 21 januari 2012 zijn rapport presenteerde, nodigde voorzitter Aart Jan de Geus lokale CDA-afdelingen uit om met leden van het Beraad in gesprek te gaan over de bevindingen. Die uitnodiging bleek niet aan dovemans oren gericht. Het Strategisch Beraad ontving uiteindelijk zo'n 120 uitnodigingen voor bijeenkomsten door het hele land. In de drie maanden die volgden op het Partijcongres in Maarssen reisden de leden van het Strategisch Beraad van Alkmaar naar Hellendoorn en van Zeeland naar Groningen. Een snelle rekensom heeft ons geleerd dat zo'n zesduizend leden meegedaan hebben aan het debat over de CDA-koers voor de toekomst.

Het Strategisch Beraad heeft de leden drie vragen voorgelegd. In de eerste plaats: herkent u zich in de uitdagingen zoals die in hoofdstuk 3 staan beschreven. Verder: geven de hervormingsbewegingen de CDA-koers voor de middellange termijn op de juiste manier weer? En tenslotte: geeft de strategische agenda voldoende richting voor het volgende verkiezingsprogramma?

Tijdens die meer dan honderd bijeenkomsten konden wij ons bovenal verheugen op brede instemming met de in *Kiezen en Verbinden* uitgezette koers. Dat heeft het partijbestuur ertoe gebracht om na de val het kabinet-Rutte de programcommissie het rapport van het Strategisch Beraad als uitgangspunt mee te geven bij het opstellen van het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012. Die instemming wil niet zeggen dat in die drie maanden van debat en dialoog geen zinvolle aanvullingen of commentaar zijn ingebracht. Een deel van de opmerkingen hebben wij doorspeeld naar de programcommissie. Een ander deel van het commentaar had meer een agenderende functie. Leden hebben aangegeven dat ze een enkel thema in het rapport onderbelicht vonden of dat een specifiek onderwerp meer uitwerking verdiende. In dit naschrift wil het Strategisch Beraad — als afronding van zijn opdracht — een aantal daarvan belichten. U kunt dit naschrift lezen als een aanbeveling aan de partij om de hierna genoemde tien thema's op enigerlei wijze op te pakken, uit te werken of te agenderen.

1. De samenhang tussen stad en landelijk gebied

Het rapport van het Strategisch Beraad benoemt kort dat de verhouding tussen stad en landelijk gebied aandacht verdient. Beiden hebben hun eigen leefbaar-

heidsvraagstukken die indirect met elkaar verband houden. Met name lokale CDA-afdelingen die worden geconfronteerd met de gevolgen van bevolkingskrimp, maakten het Strategisch Beraad erop attent dat het CDA een duurzame en integrale visie moet ontwikkelen op de samenhang van de grote vraagstukken in de stad en het landelijk gebied. Daarbij moeten wonen, natuur en recreatie aan de orde komen. De toekomst van de landbouw vraagt om bijzondere aandacht.

2. Hoe we Europa moeten besturen en bestuurbaar houden

Het Strategisch Beraad heeft in *Kiezen en Verbinden* op hoofdlijnen de richting gewezen voor de Europese Unie: verdieping gaat voorlopig voor verbreding. De onderwerpen voor die verdieping zijn energie, duurzaamheid, buitenlands beleid en defensie, en natuurlijk economie. Juist op dat laatste beleidsterrein is afgelopen jaren gebleken dat de EU aan slagvaardigheid kan winnen. Tegelijkertijd is het voor de toekomst van de Unie van cruciaal belang dat zij meer draagvlak en legitimiteit verwerft onder de Europese bevolking. Dat lastige spanningsveld vraagt met urgentie om een antwoord. Het Strategisch Beraad meent dat daarbij het interessante voorstel vanuit de afdeling Utrecht voor de invoering van een Europese senaat waarin de nationale parlementen evenredig zijn vertegenwoordigd betrokken moet worden.

3. Het verdienmodel voor Nederland

De relatief lage schuld, geringe werkloosheid en de triple A-status mag niet verhullen dat Nederland op een aantal economische gebieden niet goed scoort. Relatief veel net gestarte ondernemingen vallen in het eerste jaar al om, het innovatieve vermogen van ons land blijft internationaal gezien achter en de stijging van het opleidingsniveau stukt. *Kiezen en Verbinden* wees de richting naar een circulaire economie, het verkiezingsprogramma nam dat over. Die keuze draagt nieuwe kansen voor innovatie en duurzame groei in zich. Maar hoe die kansen kunnen worden gegrepen, vereist verdere uitwerking. Hoe scheppen we nieuwe werkgelegenheid? Hoe creëren we nieuwe waarde die nodig is om schulden af te lossen en in de nabije toekomst een begroting in evenwicht te realiseren?

4. Mobiliteit op de arbeidsmarkt

Die nieuwe circulaire economie en de internationale concurrentie vraagt voor de arbeidsmarkt om een vervanging van het principe nazorg door voorzorg. Mensen moeten worden toegerust om adequaat om te gaan met groeiende flexibiliteit en de voortdurende vraag om bijgespijkerde kennis en vaardigheden. Het rapport van het Strategisch Beraad rept van een verschuiving van baan- naar werkzekerheid. Veel leden hebben ons erop gewezen dat het CDA oog moet houden voor die mensen voor wie een dergelijke verandering te veel is gevraagd. Hoe blijft de overheid een schild voor de kwetsbaren in deze samenleving?

5. Een solide financieel stelsel

Kiezen en Verbinden stelt dat we moeten komen tot een nieuw financieel systeem dat is gestoeld op duurzame waarden en gericht op langetermijnopbrengsten en het algemeen belang. Het lag buiten de opdracht van het Beraad om zo'n stelsel concreet uit te werken. Er is echter wel behoefte aan een visie op een duurzaam financieel stelsel. Belangrijke vragen daarbij zijn: wat is de rol van banken? Is internationale regelgeving nodig? Hoe organiseren we het toezicht op banken? Hoe kunnen banken hun publieke taak combineren met hun functie om innovatie, creativiteit en ondernemingszin financieel mogelijk te maken? We constateren dat het Wetenschappelijk Instituut hiervoor met het rapport *Naar een duurzame financiële sector* prima bouwstenen heeft aangeleverd.

6. Houdbare gezondheidszorg

In zijn rapport heeft het Strategisch Beraad de dilemma's geschetst waar de gezondheidszorg op korte termijn tegenaan loopt. Tegelijk geeft het daarbij de voorzichtige contouren voor een waardevolle gezondheidszorg voor de toekomst. De leden van het Beraad vinden dat dit onderwerp om een zorgvuldige maar ook snelle uitwerking vraagt. Hoe houden we een zorgstelsel waarbij de patiënt centraal staat en tegelijk de kosten beheersbaar blijven? Hoe moet de taken tussen de zorgprofessionals, verzekeringsmaatschappijen en (potentiële) patiënten worden verdeeld?

7. Respectvolle ouderenzorg

In het verlengde van de dilemma's over een houdbare gezondheidszorg, spelen ook de vragen op hoe we met de gelijktijdige trends van vergrijzing en ontgroening de ouderenzorg duurzaam kunnen vormgeven. Hoe houden we die zorg beschikbaar en bereikbaar voor alle ouderen? In welke mate kunnen we daarvoor (financiële) bijdragen van mensen zelf vragen? Is private financiering geoorloofd?

8. Maatschappelijke vitaliteit

Het pleidooi voor maatschappelijke vitaliteit loopt integraal door alle hoofdstukken van *Kiezen en Verbinden* heen. De christendemocratie gelooft dat mensen en hun sociale verbanden vaak beter in staat zijn om maatschappelijke vraagstukken op te lossen dan de overheid of de markt. Die ideologische gedachte vraagt om voortdurend onderhoud door die steeds te actualiseren naar nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen.

9. Bestuurlijke en democratische vernieuwing

Maatschappelijke vitaliteit behoeft ondersteuning door mensen ruimte te geven mee te denken en mee te beslissen over de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. Het Strategische Beraad vraagt zich af of de huidige inrichting van onze democratie voldoende ruimte geeft aan een vitale samenleving en stelt voor dat de partij gaat nadenken over een democratie nieuwe stijl.

10. Ondernemende ontwikkelingssamenwerking

Tijdens de vele debatten die de leden van het Strategisch Beraad in het land hebben gevoerd, is gebleken dat CDA-leden ontwikkelingssamenwerking een belangrijk thema vinden. Ze brachten het vele malen ter sprake. Daarbij kwam naar voren dat zij enerzijds hechten aan solidariteit van ons land met de minder bedeelden in de wereld, maar tegelijkertijd open staan voor nieuwe arrangementen van ontwikkelingshulp. De partij moet werken aan een nieuwe visie op

innovatieve ontwikkelingssamenwerking waar waarden en samenwerking met het bedrijfsleven centraal staan.

Werken aan inhoudelijke vernieuwing is voor een partij een continu en cruciaal proces. Het Strategisch Beraad heeft de kaders aangeven en richting willen wijzen. In ieder geval bovengenoemde thema's vragen om verdere uitwerking. In de weken dat wij de lokale CDA-afdelingen ontmoetten om over *Kiezen en Verbinden* te spreken, hebben wij het vertrouwen gekregen dat onze partij een overvloed aan denkkraft en creativiteit heeft om ook de concretisering van die visie handen en voeten te geven.

An aerial photograph of a Dutch landscape. The top half shows a wide river with many small islands and meanders, surrounded by green fields. The bottom half shows a residential area with many houses, streets, and green spaces. The text 'CDA STRATEGISCH BERAAD 2012' is overlaid in the center.

CDA STRATEGISCH BERAAD 2012

CDA

☎ 070-3424888

✉ cda@cda.nl

🌐 www.cda.nl